

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/362578413>

Πανδημία Covid -19 και εξαρτήσεις: Προβλήματα, αναδυόμενες πρακτικές αντιμετώπισης και το αίτημα για συνολικότερες αλλαγές στο πεδίο των εξαρτήσεων

Chapter · August 2022

CITATIONS

0

READS

27

1 author:

[Sotiris Lainas](#)

Aristotle University of Thessaloniki

68 PUBLICATIONS 28 CITATIONS

[SEE PROFILE](#)

Λαϊνός, Σ. (2022). Πανδημία Covid -19 και εξαρτήσεις: Προβλήματα, αναδυόμενες πρακτικές αντιμετώπισης και το αίτημα για συνολικότερες αλλαγές στο πεδίο των εξαρτήσεων.

Εισαγωγή¹

Θεωρητικοί από διάφορα επιστημονικά πεδία συγκλίνουν στην άποψη ότι η πανδημία του COVID 19 αποτελεί ένα κομβικό σημείο στη νεότερη τουλάχιστον παγκόσμια ιστορία (Jones, 2020, Waitzkin, 2021). Ειδικότερα στο πεδίο της Ψυχολογίας και της Ψυχιατρικής έχει ήδη αναπτυχθεί έντονος προβληματισμός για την επιβάρυνση της ψυχικής υγείας του πληθυσμού λόγω της πανδημίας. Έντονη ανησυχία εκφράζεται επίσης για την πιθανή αύξηση διαφόρων ψυχοκοινωνικών προβλημάτων μετά το τέλος της πανδημίας, ως απότοκο των πολλαπλών οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων που θα δημιουργηθούν (Gruber et al., 2021) . Προεξάρχουσα θέση σε αυτή τη συζήτηση καταλαμβάνει το ζήτημα των εξαρτήσεων (είτε συμπεριφορικών, είτε από ψυχοτρόπες ουσίες), καθώς έχει ήδη παρατηρηθεί αύξηση της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών τον τελευταίο ενάμισι χρόνο στην Ελλάδα και διεθνώς. Ταυτόχρονα έχουν παρατηρηθεί σημαντικά ζητήματα στη διαχείρισή του φαινομένου εξαιτίας της πανδημίας (Farhoudian et al., 2020, 2021, Kouimtsidis et al., 2021). Καθώς πρόκειται για ένα εν εξελίξει φαινόμενο οφείλουμε να είμαστε προσεκτικοί, όσον αφορά στις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά μας. Στο παρόν κείμενο επιχειρείται να αναδειχθεί ένα πλαίσιο συζήτησης για την κατανόηση και την αντιμετώπιση των εξαρτήσεων, υπό το πρίσμα των αλλαγών που προκαλούνται ή επιταχύνονται λόγω της πανδημίας. Παρουσιάζονται τα βασικά προβλήματα που εμφανίστηκαν στο πεδίο και οι στρατηγικές που εφαρμόστηκαν για την υπέρβασή τους. Στη συνέχεια αναπτύσσεται ένας συνολικότερος προβληματισμός για την παρατηρούμενη (και προ της πανδημίας) κρίση του επιστημονικού παραδείγματος του πεδίου των εξαρτήσεων, η οποία γίνεται ολοένα και περισσότερο εμφανής. Σε αυτό το πλαίσιο, η πανδημία και οι συνέπειες της λειτουργούν καταλυτικά προς την κατεύθυνση «απομάγευσης» του κυρίαρχου επιστημονικού μοντέλου ερμηνείας της εξάρτησης, προκειμένου να προκύψουν περισσότερο ορθολογικές και αποτελεσματικές ερμηνείες και μεθοδολογίες αντιμετώπισης του φαινομένου.

¹ Λαϊνός, Σ. (2022). Πανδημία Covid -19 και εξαρτήσεις: Προβλήματα, αναδυόμενες πρακτικές αντιμετώπισης και το αίτημα για συνολικότερες αλλαγές στο πεδίο των εξαρτήσεων. Στο συλλογικό τόμο: Α. Καρατζά & Α. Μπούνα, (Επιμ.) (2022). Εξ' αποστάσεως. Το «από μακριά» στην εποχή της πανδημίας, σελ., 51-75. Αθήνα: Εκδόσεις Σκαθάρι.

Τα προβλήματα ψυχικής υγείας και εξαρτήσεων την περίοδο της πανδημίας και τα αναδύομενα ερωτήματα για το πεδίο των εξαρτήσεων

Οι επιστήμες της Ψυχιατρικής και της Ψυχολογίας από το πρώτο διάστημα της πανδημίας και των περιοριστικών μέτρων έδωσαν έμφαση στη μελέτη των επιπτώσεων αυτής της συνθήκης στην ψυχική υγεία του πληθυσμού σε διεθνές επίπεδο (Gruber et al., 2021). Βασικό αντικείμενο των υλοποιούμενων ερευνών αποτελεί το στρες που προκαλεί η ίδια η ασθένεια, αλλά και οι συνέπειες των περιοριστικών μέτρων. Παρόλο που οι έρευνες είναι εν εξελίξει και χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στην ερμηνεία των παραγόμενων δεδομένων, τα πρώτα στοιχεία μιλούν για επιβάρυνση της ψυχικής υγείας του πληθυσμού (Aknin et al, 2021, Hawes et al., 2021). Αυτό που είναι ευκρινέστερο σε αρκετές μελέτες είναι ότι η επιβάρυνση της υγείας συνδέεται άμεσα με κοινωνικοοικονομικές ανισότητες (Μπένος και άλλοι, 2021). Παρόμοια κατάσταση φαίνεται ότι έχουμε και στο πεδίο της ψυχικής υγείας, όπου περισσότερο πλήττονται άνθρωποι με προϋπάρχοντα ψυχοκοινωνικά προβλήματα και με χαμηλότερο κοινωνικό κεφάλαιο, ως απότοκο κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων (Dubey et al., 2020). Η έρευνα επίσης αναδεικνύει το γεγονός ότι σε προηγούμενες καταστάσεις κρίσης στον πλανήτη παρατηρήθηκε αύξηση σε διάφορα ψυχικά προβλήματα (Gonçalves et al., 2020).

Το ζήτημα της κατάχρησης ψυχοτρόπων ουσιών, το οποίο αποτελεί ένα από τα βασικά ζητήματα ψυχικής υγείας, μελετάται όλο αυτό το διάστημα. Υπάρχουν ήδη σημαντικά ευρήματα που μιλούν για μια αυξητική τάση της χρήσης και της κατάχρησης ψυχοτρόπων ουσιών σε διάφορα είδη ψυχοτρόπων ουσιών όπως το αλκοόλ, η κάνναβη, τα συνταγογραφούμενα οπιοειδή και τα ηρεμιστικά/ υπνωτικά και μείωση της χρήσης κάποιων όπως των αμφεταμινών, της κοκαΐνης και των οπιούχων (Farhoudian et al., 2021)², γεγονός που ενισχύει τον προβληματισμό για ενδεχόμενη αύξηση των προβλημάτων εξάρτησης³. Πέρα από το ζήτημα της κατάχρησης ψυχοτρόπων ουσιών κατά την περίοδο της πανδημίας εξετάζεται και το ζήτημα της πιθανής αύξησης ευρύτερα καταχρηστικών συμπεριφορών, όπως της υπερβολικής ενασχόλησης με τα τυχερά παιχνίδια (Håkansson, 2020). Πέρα όμως από τη διερεύνηση της πιθανής αύξησης των

² Τα πρώτα στοιχεία που έχουμε για την Ελλάδα δεν είναι σε απόλυτη συμφωνία με τα διεθνή δεδομένα καθώς στη χώρα μας παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση χρήσης κοκαΐνης (iMedD LAB, 2021)

³ Στη χώρα μας παρατηρήσαμε καταρχάς τις προκαταρκτικές αναφορές των φορέων απεξάρτησης για τα οξυμμένα προβλήματα των ανθρώπων που ήδη εξυπηρετούσαν και την πιθανή διεύρυνση του προφίλ των ανθρώπων με αίτημα βοήθειας, εξαιτίας των συνεπειών της πανδημίας και του εγκλεισμού (Λαϊνάς, 2021). Μια δεύτερη και ιδιαίτερα σημαντική πηγή δεδομένων για πιθανή αύξηση των προβλημάτων εξάρτησης αποτελούν οι μελέτες του τμήματος Χημείας του ΕΚΠΑ για μεγάλη αύξηση της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών με βάση την εξέταση των λυμάτων της Αττικής (iMedD LAB, 2021).

καταχρηστικών συμπεριφορών η επιστημονική κοινότητα συγκλίνει στην άποψη ότι επιβαρύνθηκε σημαντικά η ζωή των ανθρώπων που αντιμετώπιζαν προβλήματα εξάρτησης και προ της πανδημίας (Dubey, 2020) ⁴.

Η επιβάρυνση της ψυχικής υγείας του πληθυσμού ως αποτέλεσμα της πανδημίας δεν αφορά μόνο στην περίοδο της πανδημίας και των αυστηρών περιοριστικών μέτρων. Αφορά και στην επόμενη περίοδο μετά την πανδημία εξαιτίας των συνεπειών που θα προκύψουν στην παγκόσμια οικονομία, ειδικά σε χώρες με προϋπάρχουσα σοβαρή επιβάρυνση λόγω περιοριστικών οικονομικών πολιτικών, όπως η Ελλάδα (Λάσκος, 2021, Πετμεζίδου, 2021). Οι ραγδαίες αλλαγές που θα επέλθουν στις οικονομίες ολόκληρου του πλανήτη προοιωνίζουν ένα επιβαρυνμένο περιβάλλον, πρόσφορο για την περαιτέρω ανάπτυξη των προβλημάτων ψυχικής υγείας, όπως γνωρίζουμε από σημαντικές έρευνες, οι οποίες συσχετίζουν το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο με τους δείκτες υγείας (Navarro, 2002, Wilkinson & Pickett, 2009). Η συνθήκη αυτή είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα προβλήματα των εξαρτήσεων, αν λάβουμε υπόψη σημαντικές μελέτες του πεδίου που αναδεικνύουν τη σχέση ανάμεσα στις ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές και την αύξηση των δεικτών εξάρτησης σε διάφορες κοινωνίες (Alexander, 2008, Ζαφειρίδης, 2018).

Σε αυτό το πλαίσιο αναδύεται μια σειρά ερωτημάτων για την επάρκεια και τις δυνατότητες του πεδίου των εξαρτήσεων να ανταπεξέλθει σε ένα ιδιαίτερα απαιτητικό περιβάλλον όπως αυτό διαμορφώνεται με βάση και τις νέες συνθήκες που δημιουργεί η πανδημία. Τα ερωτήματα σχετικά με την επάρκεια των κυρίαρχων επιστημονικών προσεγγίσεων των εξαρτήσεων να αντιμετωπίσουν με επάρκεια το φαινόμενο τίθενται εδώ και αρκετά χρόνια (Ζαφειρίδης, 2018, Klingemann, 2020, Alexander, 2012). Οι δυσοίονες όμως προβλέψεις για την ανάπτυξη των εξαρτητικών συμπεριφορών ως απότοκο της πανδημίας και ο προβληματισμός για τις μη ικανοποιητικές απαντήσεις που έχουν δοθεί μέχρι σήμερα στο πρόβλημα της εξάρτησης αποτελούν τη μία όψη του νομίσματος. Η άλλη όψη αφορά στην εμπειρία που αποκτήθηκε τον τελευταίο χρόνο για τη διαχείριση του προβλήματος της εξάρτησης εν μέσω πανδημίας. Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω θα μπορούσε να αποτελέσει το ουσιαστικό εναρκτήριο σημείο

⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι τις πρώτες μέρες του καθολικού κλεισίματος λόγω των περιοριστικών μέτρων αναδείχθηκε από τους/τις άμεσα ενδιαφερόμενους/ες και τους φορείς μείωσης της βλάβης και ανεξάρτησης το σοβαρό πρόβλημα της υποστήριξης των αστέγων ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη και για αυτό δημιουργήθηκαν στις δύο πόλεις δομές φιλοξενίας αστέγων χρηστών ψυχοτρόπων ουσιών (ΟΚΑΝΑ, 2020). Στην Αθήνα η δομή συνεχίζει τη λειτουργία της ως την ημερομηνία συγγραφής του παρόντος κειμένου (Σεπτέμβριος 2021), ενώ στη Θεσσαλονίκη διέκοψε τη λειτουργία της μετά το πρώτο κύμα της πανδημίας.

για μια διαφορετική πορεία και στόχευση στο πεδίο των εξαρτήσεων. Θα μπορούσε με άλλα λόγια η συνθήκη της πανδημίας να λειτουργήσει καταλυτικά για απαραίτητες αλλαγές και στο πεδίο των εξαρτήσεων.

Αντιμετώπιση του προβλήματος της εξάρτησης την εποχή της πανδημίας:

A) Αναδυόμενα θέματα

Ένα σημαντικό ερώτημα είναι τι συνέβη με την αντιμετώπιση των προβλημάτων εξάρτησης την περίοδο της πανδημίας. Πρόκειται επί της ουσίας για ένα ανοικτό ερώτημα καθώς στην παρούσα φάση συγγραφής του κειμένου δεν έχει οριστικά αντιμετωπιστεί το πρόβλημα και ούτε έχουν εκλείψει εντελώς οι περιοριστικοί όροι προστασίας της δημόσιας υγείας. Μια επισκόπηση της κατάστασης τόσο στην Ελλάδα, όσο και διεθνώς, αναδεικνύει μια σειρά θεμάτων που προέκυψαν ως αποτέλεσμα της πανδημίας και των μέτρων αντιμετώπισης αυτής⁵. Η διαμορφωθείσα κατάσταση οδήγησε στην αναγκαιότητα άμεσων αλλαγών στα συστήματα υποστήριξης προκειμένου να διασφαλιστεί η υγεία των άμεσα ενδιαφερόμενων και του προσωπικού και ταυτόχρονα να συνεχιστεί η υποστήριξη ως προς τα προβλήματα εξάρτησης⁶. Στον παρακάτω πίνακα βλέπουμε συνοπτικά τα βασικά ζητήματα που δημιουργήθηκαν ως αποτέλεσμα της πανδημίας και των μέτρων προστασίας.

⁵ Στην παρούσα ενότητα ο συγγραφέας παραθέτει μια σειρά συμπερασμάτων από την εξέλιξη των προσπαθειών αντιμετώπισης της εξάρτησης στην Ελλάδα και διεθνώς. Τα συμπεράσματα αυτά βασίζονται στην συστηματική παρακολούθηση της αναπτυσσόμενης επιστημονικής βιβλιογραφίας, καθώς και διαδικτυακών πηγών γύρω από το θέμα, από την έναρξη της πανδημίας. Οι πηγές αυτές αφορούν στις επίσημες ιστοσελίδες οργανισμών απεξάρτησης στην Ελλάδα και διεθνώς, αναφορές διεθνών οργανισμών γύρω από τα ζητήματα των εξαρτήσεων, τις ιστοσελίδες ομάδων αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας. Επίσης στοιχεία αντλούνται από την εμπλοκή του γράφοντος στο πεδίο της απεξάρτησης στη χώρα χάρη στην οποία έχει διαρκή πληροφόρηση και ανταλλαγή απόψεων και εμπειριών με πλήθος επαγγελματιών και άμεσα ενδιαφερομένων, μελών ομάδων αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας.

⁶ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο πληθυσμός των ανθρώπων με προβλήματα εξάρτησης έχει συνοδά προβλήματα υγείας σε ποσοστά μεγαλύτερα από το γενικό πληθυσμό, γεγονός που καθιστούσε τη λήψη προστατευτικών μέτρων απόλυτα αναγκαία.

Πίνακας 1. Αναδυόμενα θέματα στο πεδίο των εξαρτήσεων την περίοδο της πανδημίας Covid -19.

Αναδυόμενα θέματα στο πεδίο των εξαρτήσεων ως αποτέλεσμα της πανδημίας Covid – 19 και των αλλαγών που επήλθαν λόγω των μέτρων προστασίας
<ul style="list-style-type: none"> • Συνέχιση και διεύρυνση δράσεων υποστήριξης ενεργών χρηστών ψυχοτρόπων ουσιών σε βασικές ανάγκες στέγασης και διατροφής, λόγω των αυξημένων αναγκών.
<ul style="list-style-type: none"> • Προστασία του προσωπικού και των χρηστών των υπηρεσιών.
<ul style="list-style-type: none"> • Αλλαγή της μεθοδολογίας παρέμβασης (μεταφορά πολλών δράσεων στο διαδίκτυο) και μεγαλύτερη ευελιξία στο σύνολο των δράσεων υποστήριξης.
<ul style="list-style-type: none"> • Αυξημένα προβλήματα σε χρήστες των υπηρεσιών με χαμηλό κοινωνικό κεφάλαιο.
<ul style="list-style-type: none"> • Αύξηση αιτημάτων βοήθειας ανθρώπων με καταχρηστικές συμπεριφορές με διαφορετικό από το παραδοσιακό προφίλ των ανθρώπων που προσεγγίζουν τις δομές απεξάρτησης.
<ul style="list-style-type: none"> • Ανάγκη ταχύρρυθμης εκπαίδευσης προσωπικού και χρηστών των υπηρεσιών στις νέες τεχνολογίες και στις εφαρμογές του διαδικτύου.
<ul style="list-style-type: none"> • Προβλήματα από τη μεταφορά σημαντικού ποσοστού των παρεχόμενων υπηρεσιών στο διαδίκτυο: Δυνατότητα πρόσβασης όλων, Ζητήματα σε σχέση με τη διασφάλιση του απορρήτου, Προβληματισμός του προσωπικού και των χρηστών των υπηρεσιών σε σχέση με τις αλλαγές.
<ul style="list-style-type: none"> • Ανάγκη διαρκούς ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης για τον εμβολιασμό και για τη λήψη προστατευτικών μέτρων.

Το πρώτο βασικό ζήτημα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τα προγράμματα υποστήριξης ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης ήταν **η πρόσβαση των ανθρώπων σε στέγη και φαγητό** και γενικότερα η φροντίδα των ενεργών χρηστών ψυχοτρόπων ουσιών. Τα ζητήματα αυτά, τα οποία προϋπήρχαν ως ζητούμενα στο πεδίο των εξαρτήσεων, διογκώθηκαν αισθητά την περίοδο της πανδημίας. Το δεύτερο βασικό ζήτημα αφορούσε στην **προστασία του προσωπικού και των χρηστών των υπηρεσιών** των δομών υποστήριξης από τον ιό Covid - 19. Η ανάγκη αυτή καθόρισε τις προτεραιότητες του πεδίου οι οποίες κινήθηκαν στο δίπολο: προστασία όλων και κανείς/καμία να μη μείνει χωρίς βοήθεια⁷. Το τρίτο ζήτημα ήταν **η υποστήριξη σε περίοδο απαγόρευσης των μετακινήσεων** των ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης σε ατομικό επίπεδο

⁷ Η κάλυψη των αναγκών όλων παραμένει ζητούμενο, καθώς πρόκειται για πολύπλοκο ζήτημα το οποίο δεν είχε επαρκώς απαντηθεί ούτε πριν την πανδημία.

καθώς και σε ομαδικά πλαίσια⁸. Εξαιτίας των απαγορεύσεων προέκυψαν αλλαγές στις ακολουθούμενες μεθοδολογίες παρέμβασης, καθώς πολλές δράσεις μεταφέρθηκαν στο διαδίκτυο. Συνολικά απαιτήθηκε μεγάλη ευελιξία στην υλοποίηση των δράσεων υποστήριξης. Το τέταρτο ζήτημα αφορούσε στη **στήριξη των ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης**, ειδικά από παράνομες ψυχοτρόπες ουσίες, σε σχέση με τα πολλαπλά προβλήματα που δημιουργήσε η πανδημία και τα οποία πλήττουν σε μεγαλύτερο βαθμό ανθρώπους **με χαμηλότερο κοινωνικό κεφάλαιο ή/και ήδη υπάρχοντα προβλήματα** (Mardsen et al., 2020). Το πέμπτο ζήτημα αφορούσε στην **αύξηση αιτημάτων στήριξης** για προβλήματα καταχρηστικών συμπεριφορών από νόμιμες ψυχοτρόπες ουσίες ή νομίμως συνταγογραφούμενες, καθώς και από τυχερά παιχνίδια και εφαρμογές του διαδικτύου. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι άνθρωποι με αυτά τα αιτήματα έχουν διαφορετικό προφίλ και ανάγκες από τους ανθρώπους που παραδοσιακά προσεγγίζουν ένα πρόγραμμα απεξάρτησης. Αντίθετα φαίνεται ότι σταθεροποιείται και ίσως αυξάνεται η τάση που συζητείται τα τελευταία χρόνια στο πεδίο των εξαρτήσεων και που αφορά στη διεύρυνση του προφίλ και των αναγκών όσων προσεγγίζουν τις ανάλογες δομές (Πρόγραμμα Προαγωγής Αυτοβοήθειας 2020, Λαϊνάς, 2022). Το έκτο ζήτημα που προέκυψε σε συνέχεια των αλλαγών στις μεθοδολογίες παρέμβασης αφορούσε στην **ανάγκη εκπαίδευσης των χρηστών των υπηρεσιών και των μελών του προσωπικού στις νέες τεχνολογίες και τις εφαρμογές του διαδικτύου**, προκειμένου να μπορούν όλοι και όλες να συμμετάσχουν στη νέα μορφή των παρεχομένων υπηρεσιών⁹.

Το έβδομο ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα αφορούσε στα **διάφορα προβλήματα που ανακύπτουν από τη μεταφορά μέρους των παρεχόμενων υπηρεσιών στο διαδίκτυο**. Το πρώτο βασικό πρόβλημα αφορά στη δυνατότητα όλων να έχουν πρόσβαση σε διαδικτυακές εφαρμογές, ειδικά όταν αναφερόμαστε σε πληθυσμούς σημαντικό ποσοστό των οποίων κινείται στο φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού και έχει σοβαρά ελλείμματα ακόμη και σε ζωτικότερης σημασίας πόρους¹⁰. Το δεύτερο αφορά στη διαφύλαξη του απορρήτου, αφού λόγω της επείγουσας συνθήκης

⁸ Το ζήτημα αυτό αφορούσε κατά κύριο λόγο τα ανοικτά (μη διαμονής) προγράμματα απεξάρτησης. Υπενθυμίζεται ότι η ομαδική δουλειά στο πεδίο των εξαρτήσεων αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της προσπάθειας απεξάρτησης (Ζαφειρίδης, 1987, Kooyman, 1993).

⁹ Η ανάγκη αυτή δεν αφορούσε όλους και όλες, αλλά όσους και όσες δεν ήταν εξοικειωμένοι/ες με τις νέες τεχνολογίες. Τα ζητήματα του ψηφιακού αλφαριθμητισμού στον τομέα της υγείας, που συζητούνται εδώ και κάποια χρόνια, αναδείχθηκαν έντονα στη διάρκεια της πανδημίας στο πεδίο των εξαρτήσεων.

¹⁰ Στην περίοδο της πανδημίας όπου μεταφέρθηκαν αρκετές υπηρεσίες στο διαδίκτυο αναδείχθηκε έντονο το ζήτημα της ψηφιακής ισότητας και της ισότιμης πρόσβασης στο διαδίκτυο. Το ζήτημα αυτό έχει δύο πλευρές, τη μία που αφορά τις απαραίτητες γνώσεις για την πρόσβαση στο διαδίκτυο και τις εφαρμογές του και η δεύτερη την κατοχή των μέσων που θα καταστήσουν την πρόσβαση εφικτή. Ειδικά στο πεδίο των εξαρτήσεων το ζήτημα της κατοχής των

τα προγράμματα χρησιμοποιήσαν ηλεκτρονικές πλατφόρμες που ίσως δεν ανταποκρίνονται στα απαραίτητα επίπεδα ασφαλείας. Το τρίτο πρόβλημα που δημιουργήθηκε από τη νέα συνθήκη αφορά στον προβληματισμό και τις επιφυλάξεις μέρους του προσωπικού των δομών υποστήριξης και χρηστών των υπηρεσιών για την αποτελεσματικότητα του νέου τρόπου δουλειάς μέσω διαδικτύου. Το όγδοο ζήτημα αφορά στην ανάγκη **ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης** των μελών του προσωπικού των δομών υποστήριξης και κυρίως των χρηστών των υπηρεσιών για την **αναγκαιότητα του εμβολιασμού** καθώς και σε κάποιες περιπτώσεις για την επικινδυνότητα του ιού Covid -19. Πρόκειται για μια πολύ σημαντική διαδικασία, η οποία παρουσιάζει δυσκολίες στο διαμορφωμένο περιβάλλον στη χώρα με τη δημιουργηθείσα πόλωση γύρω από τον εμβολιασμό. Η ευθύνη των πλαισίων υποστήριξης είναι μεγάλη, καθώς οι πληθυσμοί που απευθύνονται σε αυτά έχουν περισσότερα προβλήματα υγείας αναλογικά με το γενικό πληθυσμό. Η υιοθέτηση ενεργητικών πρακτικών αγωγής υγείας αναφορικά και με την πρόληψη και την προστασία από τον Covid – 19 (Ala'a & Tarhini, 2021), ως μέρος της ευρύτερης στρατηγικής υποστήριξης, οφείλει να αποτελεί προτεραιότητα για τις δομές υποστήριξης ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης.

B) Αναδειχθείσες πρακτικές και παρούσα κατάσταση στο πεδίο των εξαρτήσεων.

Τα προαναφερθέντα θέματα που αναδείχθηκαν στο πεδίο της εξαρτήσεων στην Ελλάδα την εποχή της πανδημίας επέφεραν μια σειρά νέων πρακτικών, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα που προέκυψαν. Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό στο πεδίο των εξαρτήσεων στην Ελλάδα είναι ότι η ταχύτερη προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις παρατηρήθηκε στις ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας των 12 βημάτων (Ανώνυμοι Ναρκομανείς, Ανώνυμοι Αλκοολικοί). Από τις πρώτες μέρες των απαγορεύσεων μετακίνησης και συνάθροισης πολλών ανθρώπων σε κλειστούς χώρους οι ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας προσάρμοσαν άμεσα όλες τις δραστηριότητές τους στο διαδίκτυο και τα μέλη τους συνέχισαν να λαμβάνουν την απαραίτητη αλληλοϋποστήριξη. Οι λόγοι για τα ταχύτερα αντανακλαστικά που επέδειξαν οι ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας έναντι των επαγγελματικών δομών είναι διάφοροι και σχετίζονται τόσο με δομικά χαρακτηριστικά των ομάδων, όσο και με τη συγκεκριμένη συνθήκη της πανδημίας¹¹. Κεντρικό ρόλο παίζουν η ευελιξία και η άμεση προσαρμογή στις νέες

μέσων είναι σημαντικό, αν λάβουμε υπόψιν ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού αναφοράς βρίσκεται στο φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού και έχει σοβαρά προβλήματα έλλειψης πρόσβασης σε βασικούς πόρους.

¹¹ Ως βασικοί λόγοι των ταχύτερων αντανακλαστικών προτείνονται με βάση τη σχετική βιβλιογραφία τα εξής (Borkman, 2008, Kurtz, 1991, Makela et al, 1996, Ζαφειρίδης & Λαϊνάς, 2009) : 1) η διεθνής εμπειρία των ομάδων

καταστάσεις που παρουσιάζουν οι ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας διαχρονικά. Αυτά τα χαρακτηριστικά άλλωστε έχουν επηρεάσει τη δόμηση ευέλικτων επαγγελματικών ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια ¹².

Ανεξάρτητα από την ταχύτητα επαναπροσδιορισμού των δράσεων τους και τον εν συνεχεία βαθμό κάλυψης των αναγκών των ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης, οι επαγγελματικές δομές υποστήριξης ανέπτυξαν μια σειρά πρακτικών για να αντιμετωπίσουν τη νέα συνθήκη. Η μελέτη των διαφόρων ιδεών και πρακτικών που αναπτύχθηκαν την περίοδο της πανδημίας από τις επιμέρους δομές υποστήριξης μπορούν να ομαδοποιηθούν σε κάποια βασικά θέματα τα οποία είναι σημαντικό να απασχολήσουν το πεδίο των εξαρτήσεων:

- **Η δυνατότητα ενσωμάτωσης αλλαγών στη δουλειά σε σύντομο χρονικό διάστημα.** Το πρώτο βασικό θέμα είναι ότι αποδείχθηκε στην πράξη ότι είναι δυνατές οι αλλαγές στο πεδίο των εξαρτήσεων και η ενσωμάτωση νέων πρακτικών στις ακολουθούμενες μεθοδολογίες (Λαϊνάς, 2021). Πρόκειται για μία καταρχήν ελπιδοφόρα προοπτική, ειδικά αν ληφθεί υπόψιν η κριτική ότι στις δομές των εξαρτήσεων υπάρχει δυσκολία αλλαγών των παγιωμένων πρακτικών και αντιλήψεων (Klingemann, 2020, Ζαφειρίδης, 2018, Λαϊνάς, 2022). Ανοικτό παραμένει το ερώτημα αν πρόκειται για παροδικές ή μονιμότερες αλλαγές, για το αν μπορούν να επιτευχθούν αλλαγές σε μεγαλύτερο βάθος, όπως για παράδειγμα να εμπλουτιστούν οι ακολουθούμενες μεθοδολογίες και το κυριότερο αν έχει ξεκινήσει στους φορείς απεξάρτησης μια κουλτούρα δυνατότητας αυτοκριτικής και υιοθέτησης νέων ιδεών και πρακτικών.

- **Η εκτεταμένη χρήση των νέων τεχνολογιών στις δομές υποστήριξης ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης.** Το δεύτερο βασικό θέμα που αναδείχθηκε την περίοδο της πανδημίας υπήρξε η εκτεταμένη χρήση των νέων τεχνολογιών στις δομές υποστήριξης ανθρώπων με

12 βημάτων που δίνει το πλεονέκτημα μεταφοράς τεχνογνωσίας και πρακτικών από χώρες που μπορεί να έχουν προηγηθεί στην αντιμετώπιση μιας κατάστασης, 2) Οι ελάχιστες οργανωτικές απαιτήσεις που έχουν οι ομάδες και το γεγονός ότι κάθε ομάδα διατηρεί την αυτονομία της (σε αντίθεση με τα επαγγελματικά προγράμματα, τα οποία αποτελούν συνήθως μέρος μεγάλων οργανισμών και η όποια αλλαγή οφείλει να περάσει μέσα από τον οργανισμό) 3) Το ότι οι ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας είναι πρακτικά προσανατολισμένες στην απάντηση των αναγκών των μελών τους, γεγονός που βοηθά στην ταχεία αλλαγή και προσαρμογή στις νέες συνθήκες και 4) Το γεγονός ότι ήδη πριν την πανδημία λειτουργούσαν στη χώρα (αλλά και διεθνώς) διαδικτυακές συναντήσεις των ομάδων αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας 12 βημάτων.

¹² Τα Προγράμματα Προαγωγής Αυτοβοήθειας του Α.Π.Θ., τα οποία δημιουργήθηκαν και λειτουργούν με τη λογική της συμμετοχικής έρευνας δράσης, έχουν επηρεαστεί σημαντικά από τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των ομάδων αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας 12 βημάτων κυρίως στα χαρακτηριστικά της ευελιξίας, της έμφασης στην απάντηση των αναγκών των ανθρώπων στα συγκεκριμένα τοπικά και ιστορικά πλαίσια κάθε φορά και της έμφασης στην αξία της βιωματικής γνώσης των άμεσα ενδιαφερομένων (Λαϊνάς, 2013). Για αυτό το λόγο και στην προκειμένη περίπτωση της πανδημίας αξιοποίησαν άμεσα πολλές ιδέες και πρακτικές των ομάδων όπως για παράδειγμα τη μεταφορά των δράσεων τους στο διαδικτυο ή τις υπαίθριες ομαδικές συναντήσεις.

πρόβλημα εξάρτησης. Πρόκειται για ένα ζήτημα με πολλαπλές επιρροές στο πεδίο. Πρώτον, η χρήση των νέων τεχνολογιών υπήρξε καθοριστική ώστε να συνεχίσουν οι δομές τη λειτουργία τους και να συνεχίσουν την παροχή των υπηρεσιών τους σε μεγάλο βαθμό. Δεύτερον, δημιούργησε νέα πεδία παρέμβασης χάρη στις δυνατότητες που δίνουν οι νέες τεχνολογίες. Η εκμηδένιση, για παράδειγμα, των αποστάσεων και η δυνατότητα ανάπτυξης δράσεων ταυτόχρονης υποστήριξης για ανθρώπους σε διαφορετικά μέρη, αποτελεί μια σημαντική παρακαταθήκη για το μέλλον (Bergman & Kelly, 2021). Ταυτόχρονα, η εξοικείωση του προσωπικού με τις νέες τεχνολογίες για την υποστήριξη ανθρώπων με προβλήματα εξάρτησης είναι πιθανό να αποδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμη στο άμεσο μέλλον, καθώς οι νεότερες γενιές αξιοποιούν τις τεχνολογίες αυτές σε πολλές πτυχές της ζωής τους. Κατά συνέπεια, η προσέγγιση και υποστήριξη νέων ανθρώπων με ανάλογα προβλήματα απαιτεί τη γνώση και τη χρήση των ψηφιακών μέσων. Τρίτον, οδήγησε στη δημιουργία υβριδικών μορφών υποστήριξης, οι οποίες συνδυάζουν τη δια ζώσης και την εξ αποστάσεως υποστήριξη και οι οποίες μπορούν να αξιοποιηθούν στο άμεσο μέλλον (Λαϊνιάς, 2021).

- **Η αναγκαιότητα αναζήτησης νέων πρακτικών και η αξιοποίηση της εμπειρίας και των πρακτικών των άμεσα ενδιαφερομένων** και σε άλλα ζητήματα του πεδίου. Το ζήτημα της ανανέωσης των στρατηγικών και πρακτικών αντιμετώπισης της εξάρτησης τίθεται με συστηματικό τρόπο από διάφορους μελετητές (Klingemann, 2020, Orford, 2001, Peele, 1989, Ζαφειρίδης, 2018). Η πανδημία λειτούργησε καταλυτικά προς αυτή την κατεύθυνση, αφού απαιτήθηκαν νέες πρακτικές και επαναπροσδιορισμός των προτεραιοτήτων και των δράσεων του πεδίου. Σε αυτό το πλαίσιο, η σημαντική δυνατότητα προσαρμογής των ομάδων αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας και η πρόταση εκ μέρους τους αποτελεσματικών προτάσεων λειτουργίας εντός της πανδημίας, ανέδειξε για μια ακόμη φορά την αξία της βιωματικής γνώσης και των πρακτικών των άμεσα ενδιαφερομένων (Zafiridis & Lainas, 2012, Λαϊνιάς, 2022).

- **Η πρόβλεψη για πιθανή αύξηση των προβλημάτων κατάχρησης και εξάρτησης και η επιδείνωση της κατάστασης των ανθρώπων που ήδη αντιμετωπίζουν πρόβλημα εξάρτησης την επόμενη μέρα της πανδημίας.** Πλήθος ερευνητών και μελετητών του πεδίου των εξαρτήσεων και της ψυχικής υγείας ευρύτερα θεωρούν ότι οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που θα προκληθούν ως απότοκο της πανδημίας θα έχουν σημαντική αρνητική αντανάκλαση στα προβλήματα της ψυχικής υγείας και των εξαρτήσεων (Melamed et al., 2020, Godinic, Obrenovic, & Khudaykulon, 2020). Η προ της πανδημίας διεύρυνση του προφίλ των ανθρώπων με πρόβλημα

εξάρτησης και κατ' επέκταση η αύξηση του συνολικού αριθμού των εξαρτημένων φαίνεται ότι συνεχίζεται και ως αποτέλεσμα της πανδημίας και των συνεπειών της. Αυτό θέτει επιτακτικά το ζήτημα της διεύρυνσης και τροποποίησης των ακολουθούμενων μεθοδολογιών υποστήριξης, για να συμπεριληφθούν και οι ανάγκες των διαφορετικών προφίλ ανθρώπων που αντιμετωπίζουν ανάλογα προβλήματα (Granfield & Cloud, 2001, Orford, 2001, Ζαφειρίδης, 1990, Λαϊνάς, 2013). Ταυτόχρονα, το δυσοίωνο περιβάλλον σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο που προβλέπεται ότι θα προκύψει μετά την πανδημία θα επιβαρύνει σε μεγάλο βαθμό όσους ανθρώπους βρίσκονται ήδη στο φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού εξαιτίας των προβλημάτων εξάρτησης.

Συνοψίζοντας, οι παραπάνω αναφερόμενες ιδέες και πρακτικές αναδεικνύουν δύο σημαντικές διαστάσεις. Η πρώτη αφορά στο γεγονός ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα συνέβησαν αλλαγές, αρκετές από τις οποίες θα επηρεάσουν το πεδίο και μετά το τέλος της πανδημίας. Η δεύτερη αφορά στο ότι αναδείχθηκαν πτυχές της σοβούσας, εδώ και αρκετά χρόνια, κρίσης του κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος των εξαρτήσεων με μεγαλύτερη έμφαση. Η γέννηση αποτελεσματικών ιδεών και πρακτικών από τα κινήματα αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας έναντι της αρχικής αμηχανίας των δομών υποστήριξης που ανέστειλαν για ένα διάστημα μια σειρά από δράσεις τους αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα της κρίσης. Το δεύτερο αφορά στην αύξηση του νέου προφίλ ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης, το οποίο οι επαγγελματικές δομές – σε επίπεδο μεθοδολογιών υποστήριξης - δεν είναι έτοιμες να υποδεχθούν. Τα δύο παραδείγματα αναδεικνύουν την αδυναμία του κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος να αντιληφθεί και να ερμηνεύσει με επάρκεια τις αλλαγές στο πεδίο και να προτείνει αποτελεσματικότερες στρατηγικές αντιμετώπισης.

Η κρίση του κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος στο πεδίο των εξαρτήσεων.

Στην επιστήμη της Κλινικής Ψυχολογίας έχει ξεκινήσει ήδη συζήτηση για το αν η πανδημία μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για αλλαγές που, ενώ και προ της πανδημίας ήταν απαραίτητες, η εμφάνισή της επέτεινε αποφασιστικά την ανάγκη αυτή. Κοινός τόπος των διαφόρων προβληματισμών αποτελεί το ερώτημα για τη δυνατότητα της Κλινικής Ψυχολογίας να απαντά με επάρκεια στα διαρκώς διογκούμενα ψυχοκοινωνικά προβλήματα εξ αιτίας της πανδημίας και για το κατά πόσο θα χρειαστούν αναθεωρήσεις ή και ανατροπές στις ακολουθούμενες μεθοδολογίες παρέμβασης (Gruber et al., 2021). Αυτός ο προβληματισμός αφορά και στην αντιμετώπιση των εξαρτήσεων. Το γεγονός ότι στην πρώτη φάση της πανδημίας

οι δομές υποστήριξης δεν είχαν ικανοποιητική ικανότητα προσαρμογής στις νέες συνθήκες συνδυάζεται με τον ευρύτερο προβληματισμό για τις απαραίτητες αλλαγές στο επιστημονικό παράδειγμα που καθοδηγεί το πεδίο των εξαρτήσεων.

Στο πεδίο των εξαρτήσεων τις τελευταίες δεκαετίες έχει ενταθεί η κριτική στο κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα που διαμορφώνει τις εξελίξεις και τις πρακτικές αντιμετώπισης (Alexander, 2008, Hall, Carter & Forlini, 2015, Hart, 2013, Lewis, 2017, Peele, 1989, Ζαφειρίδης, 2018). Βασικά σημεία της κριτικής αποτελούν α) η αδυναμία επαρκούς ερμηνείας του φαινομένου λόγω της μονοδιάστατης έμφασης στη νοσολογική προσέγγιση, που αποπλαισιώνει το φαινόμενο από το ιστορικό, κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται, β) η εντεινόμενη ιατροκοποίηση του που έχει ως αποτέλεσμα την αντίληψη ότι μόνο η ιατρική και παραϊατρική κοινότητα μπορούν να ασχοληθούν με την επίλυση του γ) η έλλειψη ουσιαστικής διεπιστημονικής προσέγγισης του φαινομένου με συμπερίληψη γνώσης από τις κοινωνικές επιστήμες και όχι μόνο από τις επιστήμες υγείας δ) η αδυναμία παραγωγής αποτελεσματικών πρακτικών αντιμετώπισης του προβλήματος ε) η μη ουσιαστική αξιοποίηση της βιοματικής γνώσης και των πρακτικών των άμεσα ενδιαφερομένων, οι οποίοι διαχρονικά προσφέρουν ελπιδοφόρες πρακτικές.

Η παρατηρούμενη απομάκρυνση των κυρίαρχων επιστημονικών πρακτικών των εξαρτήσεων από την πραγματικότητα του πεδίου είναι ένα ζήτημα που απασχολεί σε επιστημονικό και επιστημολογικό επίπεδο (Ζαφειρίδης, 2018, Alexander, 2012, Peele, 1989). Το χάσμα ανάμεσα στις ανάγκες του πεδίου των εξαρτήσεων και τις ακολουθούμενες πολιτικές και πρακτικές γίνεται ιδιαίτερα έντονο σε συνθήκες όπως αυτές που δημιουργήθηκαν με την πανδημία του Covid-19. Πρόκειται για έκτακτες και έντονες συνθήκες που εκ των πραγμάτων θέτουν σε αμφισβήτηση παγιωμένες, αλλά αναποτελεσματικές οπτικές που κυριαρχούν σε διάφορα πεδία. Ένα τέτοιο πεδίο είναι το πεδίο των εξαρτήσεων. Η πανδημία με την ένταση των ζητημάτων που προκύπτουν, λειτουργεί ως παράγοντας «απομάγευσης» του κυρίαρχου επιστημονικού μοντέλου του πεδίου των εξαρτήσεων. «Απομάγευσης» με την έννοια ότι στο πεδίο των εξαρτήσεων η κυρίαρχη επιστημονική προσέγγιση, αποκαθλώνεται σε επίπεδο πράξης και θεωρίας, αφού ούτε απαντά επαρκώς στις ορθολογικές και τεκμηριωμένες κριτικές που δέχεται, ούτε αντιμετωπίζει αποτελεσματικά τα υπαρκτά και διαρκώς διογκούμενα προβλήματα εξάρτησης. Αποκτά με κάποιο τρόπο χαρακτηριστικά «ιερατείου», το οποίο, ενώ αποδομείται σε μεγάλο βαθμό σε επιστημονικό επίπεδο και σε επίπεδο πρακτικών αποτελεσμάτων, εμμένει στη μονοδιάστατη προσέγγιση του

φαινομένου και δεν αξιοποιεί τις κριτικές προσεγγίσεις, προκειμένου να παράξει αποτελεσματικότερες ιδέες και πρακτικές.

Η αναγκαιότητα ανάπτυξης νέων ιδεών και ορθολογικότερων πρακτικών στο πεδίο των εξαρτήσεων.

Οι αλλαγές που έφερε η αντιμετώπιση της πανδημίας στο πεδίο των εξαρτήσεων και οι δυσοίωνες προβλέψεις για την αύξηση των εξαρτήσεων ως αποτέλεσμα των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων που δημιουργούνται, αναδεικνύουν μια σειρά από προκλήσεις. Η βασικότερη αφορά στην αναγκαιότητα επαναπροσδιορισμού βασικών παραδοχών του κυρίαρχου επιστημονικού λόγου και των εκπορευόμενων από αυτόν πρακτικών. Η αναγκαιότητα βασίζεται στην κριτική που αφορά στη μη επαρκή ερμηνεία και αντιμετώπιση του φαινομένου και στην προβλεπόμενη αύξηση των προβλημάτων εξάρτησης και διεύρυνση του προφίλ των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν ανάλογα προβλήματα. Υπό αυτό το πρίσμα, απαιτούνται νέες ιδέες και ορθολογικότερες πρακτικές. Οι ορθολογικότερες πρακτικές σχετίζονται με το αίτημα για μεγαλύτερη συνάφεια των υλοποιούμενων ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων με την πραγματικότητα και τις ανάγκες του πεδίου των εξαρτήσεων σήμερα.

Για να αναδειχτούν τα σημαντικά κενά που υπάρχουν στο πεδίο των εξαρτήσεων σήμερα και να προταθούν εναλλακτικοί οδοί αντιμετώπισης είναι σημαντικό να τεθούν ερωτήματα που σχετίζονται με: α) την ουσιαστική κάλυψη των σημερινών αναγκών των ανθρώπων με πρόβλημα εξάρτησης, β) την σημαντική αξιοποίηση της βιωματικής γνώσης και των πρακτικών αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας γ) με την βέλτιστη αξιοποίηση των υφιστάμενων ανθρώπινων και υλικών πόρων για την αντιμετώπιση του φαινομένου, δ) με τη σύνδεση ή μη των παρεμβάσεων με τα συγκεκριμένα κάθε φορά κοινωνικά, τοπικά, πολιτισμικά χαρακτηριστικά του εκάστοτε πλαισίου.

Τα παραπάνω ερωτήματα προσεγγίζονται τις τελευταίες δεκαετίες από ένα κριτικό διεπιστημονικό ρεύμα στο πεδίο των εξαρτήσεων. Οι προσεγγίσεις αυτές σε συνδυασμό με τις ενδιαφέρουσες πρακτικές που προέκυψαν στην περίοδο της πανδημίας συνθέτουν ένα πλέγμα προτάσεων για ένα διαφορετικό προσανατολισμό και διαφορετικές πρακτικές αντιμετώπισης του σύνθετου φαινομένου της εξάρτησης. Οι βασικές συνιστώσες του εναλλακτικού προσανατολισμού στο πεδίο των εξαρτήσεων συνοψίζονται στα εξής:

- **Αξιοποίηση των θεωρητικών προσεγγίσεων** που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο **ρόλο του κοινωνικοπολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου** σε συνδυασμό με τις **κριτικές προσεγγίσεις των νευροεπιστημών**, προκειμένου να παραχθούν επαρκέστερα ερμηνευτικά σχήματα για το φαινόμενο της εξάρτησης (Alexander, 2008, Hart, 2013, Lewis, 2017, Ζαφειρίδης, 2018). Η μονοδιάστατη έμφαση είτε στο νοσολογικό μοντέλο, είτε στις ψυχολογικές ερμηνείες της εξάρτησης, οδηγεί σε μια αποπλαισίωση του φαινομένου και εν τέλει σε αδυναμία κατανόησης των πολλαπλών αιτιών του και κυρίως της πρωτεύουσας σημασίας του ευρύτερου πλαισίου στην μαζική εξάπλωση αυτού. Ένα διαφορετικό πλαίσιο που βασίζεται σε ουσιαστική διεπιστημονική προσέγγιση ιατρικών, κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών είναι σε θέση να τροφοδοτήσει με νέες ιδέες τις υλοποιούμενες ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις (Λαϊνάς, 2022).

- **Έμφαση στον πρωταγωνιστικό ρόλο των άμεσα ενδιαφερομένων**, η αξιοποίηση της βιωματικής γνώσης και των πρακτικών αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας στις υλοποιούμενες ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις (Moreno et al., 2020). Η επιτυχής και ταχεία προσαρμογή της λειτουργίας των ομάδων αυτοβοήθειας στο πλαίσιο της πανδημίας ανέδειξε για μια ακόμη φορά τη δυνατότητα των άμεσα ενδιαφερομένων να πρωτοπορούν στην ανεύρεση λύσεων στο πεδίο των εξαρτήσεων, όπως έχει συμβεί αρκετές φορές στην ιστορία της απεξάρτησης διεθνώς (White, 2014, Zafiridis, 2011, Borkman, 2008). Με βάση τα παραπάνω είναι απαραίτητη η συστηματική ερευνητική εργασία γύρω από τις ομάδες, η εγκατάσταση μιας κουλτούρας ισότιμου διαλόγου των επιστημόνων με τους/τις άμεσα ενδιαφερόμενους/ες, η τροποποίηση της φιλοσοφίας και των ακολουθούμενων μεθοδολογιών παρέμβασης, έτσι ώστε να αποτελούν οι ομάδες αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας μια πραγματικά ορατή και προσβάσιμη επιλογή (Λαϊνάς, 2013, Zafiridis & Lainas, 2012^b). Τέλος, είναι σημαντικό οι άμεσα ενδιαφερόμενοι/ες να συμμετέχουν στο σχεδιασμό των υλοποιούμενων ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων, αλλά και στη χάραξη πολιτικών γύρω από το ζήτημα των εξαρτήσεων.

- **Αξιοποίηση της μεθοδολογίας της συμμετοχικής έρευνας δράσης**, η οποία δίνει τη δυνατότητα για συμμετοχικό σχεδιασμό των δράσεων υποστήριξης από τους/τις άμεσα ενδιαφερόμενους/ες και τους επιστήμονες του πεδίου. Η συγκεκριμένη μεθοδολογία πέρα από την ενεργό συμμετοχή των άμεσα ενδιαφερομένων διασφαλίζει τη δημιουργία ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων που δίνουν έμφαση στην τοπικότητα, στην πολιτισμική και κοινωνικοπολιτική συνθήκη και στη βιωματική γνώση των άμεσα εμπλεκόμενων (Borkman, 2007). Τα χαρακτηριστικά αυτά της συμμετοχικής έρευνας δράσης συμβάλλουν, ειδικά στο πεδίο των

εξαρτήσεων, στη δημιουργία βιώσιμων ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων καθώς αποτελούν προϊόν συνδιαμόρφωσης των ίδιων των κοινοτήτων στις οποίες απευθύνονται και ταυτόχρονα οι όροι με τους υλοποιούνται προσομοιάζουν στα βασικά ζητούμενα των προγραμμάτων απεξάρτησης, όπως η ενεργοποίηση και η συλλογική δράση (Λαϊνάς, 2013).

- **Ανάδειξη νέων ρόλων και μεθοδολογιών για τους επιστήμονες του πεδίου.** Οι προαναφερόμενες συνιστώσες ενός εναλλακτικού προσανατολισμού στο πεδίο των εξαρτήσεων είναι άμεσα συνδεδεμένες με ουσιαστικές αναθεωρήσεις του ρόλου και των μεθοδολογιών των επαγγελματιών του πεδίου (Ζαφειρίδης, 2000). Απαιτείται εκπαίδευση στα κριτικά ρεύματα του πεδίου των εξαρτήσεων, στις μεθοδολογίες της συμμετοχικής έρευνας δράσης και στις πρακτικές αυτοβοήθειας/ αλληλοβοήθειας (Prilleltensky & Nelson, 2002). Πέρα από την εκπαίδευση είναι σημαντική η μετακίνηση από τα κλασσικά παραδείγματα παροχής βοήθειας προς παραδείγματα παροχής βοήθειας με στόχο την αυτοοργάνωση. Οι σύγχρονες αντιλήψεις της Κριτικής Κοινωνικής Ψυχολογίας και της Ψυχολογίας της Απελευθέρωσης, αλλά και τα κριτικά ρεύματα της Ψυχιατρικής, αναδεικνύουν ως πλέον δόκιμες μεθοδολογίες υποστήριξης, όσες τοποθετούν στο επίκεντρο της παρέμβασης τους/ τις άμεσα ενδιαφερόμενους/ες και τους ειδικούς ψυχικής υγείας στην περιφέρεια της παρέμβασης σε ρόλους περισσότερο υποστηρικτικούς της αυτόνομης δράσης των άμεσα ενδιαφερομένων (Ζαφειρίδης, 2000, Watkins, 2019).

Κλείνοντας

Στον τρέχοντα επιστημονικό και πολιτικό διάλογο είναι κεντρική η άποψη ότι η πανδημία μπορεί να αποτελέσει τον καταλύτη για μια σειρά αλλαγών σε διάφορους τομείς (Moreno et al., 2020.). Οι ραγδαίες αλλαγές που έλαβαν χώρα και συνεχίζουν να συμβαίνουν στην προσπάθεια να αντιμετωπιστούν οι νέες συνθήκες ενισχύουν αυτή την άποψη. Το ερώτημα παραμένει ανοικτό: Θα αποτελέσει η πανδημία τον ουσιαστικό καταλύτη, των ούτως ή άλλως απαραίτητων αλλαγών στο πεδίο των εξαρτήσεων; Η εμπειρία από την ιστορία του πεδίου, αλλά και τα πρώτα δείγματα από την επαναφορά, έπειτα από ενάμισι χρόνο, σε ομαλότερες συνθήκες λειτουργίας δείχνει ότι αυτό, αν συμβεί, δεν πρόκειται να συμβεί αυτόματα. Παρόλες τις ανάγκες του πεδίου για αλλαγή δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τη δυσκολία που παρουσιάζουν εγκατεστημένα συστήματα να προβούν σε αλλαγές και μετακινήσεις (Klingemann, 2020, Ζαφειρίδης, 1998). Με βάση αυτό το σκεπτικό είναι σημαντικό οι όποιες αλλαγές στο πεδίο των εξαρτήσεων να προκύψουν ως προϊόν ενεργού συμμετοχής των άμεσα εμπλεκόμενων σε αυτό, δηλαδή των άμεσα ενδιαφερομένων, των

επαγγελματιών του πεδίου και των τοπικών κοινωνιών. Αν αυτό δε συμβεί, η ιστορία της απεξάρτησης μας προετοιμάζει για μια πιθανή εξέλιξη: Σε εποχές έντονων και δυσοίωνων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών υπήρξε μεγάλη αποδόμηση των εγκατεστημένων συστημάτων απεξάρτησης και πισωγύρισμα σε ιδρυματικές και απόλυτα αναποτελεσματικές πρακτικές. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού η κατάρρευση του συστήματος απεξάρτησης στις Η.Π.Α. στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ως αποτέλεσμα πολλών εσωτερικών αντιφάσεων και κακών πρακτικών του πεδίου σε συνδυασμό με ένα επιβαρυνμένο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο (White, 2014). Πρόκειται λοιπόν για ένα ανοικτό ερώτημα που αναδεικνύει τις σημαντικές ευθύνες όλων των εμπλεκόμενων στο πεδίο.

Βιβλιογραφία

Aknin, L. B., De Neve, J. E., Dunn, E. W., Fancourt, D., Goldberg, E., Helliwell, J., Jones, S., Karam, E., Layard, R., Lyubomirsky, S., Rzepa, A., Saxena, S., Thornton, E., VanderWeele, T., Whillans, A., zaki, jamil, Caman, O. K., & Amor, Y. B. (2021). A Review and Response to the Early Mental Health and Neurological Consequences of the COVID-19 Pandemic. Center for Open Science. <https://doi.org/10.31234/osf.io/zw93g>

Al-Tammemi, A. B., & Tarhini, Z. (2021). Beyond equity: Advocating theory-based health promotion in parallel with COVID-19 mass vaccination campaigns. In *Public Health in Practice* (Vol. 2, p. 100142). Elsevier BV. <https://doi.org/10.1016/j.puhip.2021.100142>

Alexander, B. (2008). *The Globalization of addiction. A study in poverty of spirit*. New York: Oxford University Press.

Alexander, B. K. (2012). Addiction: The Urgent Need for a Paradigm Shift. In *Substance Use & Misuse* (Vol. 47, Issues 13–14, pp. 1475–1482). Informa UK Limited. <https://doi.org/10.3109/10826084.2012.705681>

Bergman, B. G., & Kelly, J. F. (2021). Online digital recovery support services: An overview of the science and their potential to help individuals with substance use disorder during COVID-19 and beyond. In *Journal of Substance Abuse Treatment* (Vol. 120, p. 108152). Elsevier BV. <https://doi.org/10.1016/j.jsat.2020.108152>

Borkman, T. (2008). The Twelve-Step Recovery Model of AA: A Voluntary Mutual Help Association. In *Recent Developments in Alcoholism* (pp. 9–35). Springer New York. https://doi.org/10.1007/978-0-387-77725-2_2

Borkman, T. (2008). Self-Help Groups as Participatory Action. In *Handbooks of Sociology and Social Research* (pp. 211–226). Springer US. https://doi.org/10.1007/978-0-387-32933-8_14

Dubey, S., Biswas, P., Ghosh, R., Chatterjee, S., Dubey, M. J., Chatterjee, S., Lahiri, D., & Lavie, C. J. (2020). Psychosocial impact of COVID-19. In *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews* (Vol. 14, Issue 5, pp. 779–788). Elsevier BV. <https://doi.org/10.1016/j.dsx.2020.05.035>

Farhoudian, A., Baldacchino, A., Clark, N., Gerra, G., Ekhtiari, H., Dom, G., Mokri, A., Sadeghi, M., Nematollahi, P., Demasi, M., Schütz, C., Hashemian, S. M., Tabarsi, P., Galea-singer, S., Carrà, G., Clausen, T., Kouimtsidis, C., Tolomeo, S., Radfar, S. R., & Mohammad Razaghi, E. (2020). COVID-19 and Substance Use Disorders as Brain Diseases: Recommendations to a Comprehensive Healthcare Response. An International Society of Addiction Medicine (ISAM) Practice and Policy Interest Group Position Paper. In *Basic and Clinical Neuroscience Journal*. Negah Scientific Publisher. <https://doi.org/10.32598/bcn.11.covid19.1>

Farhoudian, A., Radfar, S. R., Mohaddes Ardabili, H., Rafei, P., Ebrahimi, M., Khojasteh Zonoozi, A., De Jong, C. A. J., Vahidi, M., Yunesian, M., Kouimtsidis, C., Arunogiri, S., Hansen, H., & Brady, K. T. (2021). A Global Survey on Changes in the Supply, Price, and Use of Illicit Drugs

and Alcohol, and Related Complications During the 2020 COVID-19 Pandemic. In *Frontiers in Psychiatry* (Vol. 12). Frontiers Media SA. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.646206>

Godinic, D., Obrenovic, B., & Khudaykulov, A. (2020). Effects of Economic Uncertainty on Mental Health in the COVID-19 Pandemic Context: Social Identity Disturbance, Job Uncertainty and Psychological Well-Being Model. In *International Journal of Innovation and Economic Development* (Vol. 6, Issue 1, pp. 61–74). Inovatus Usluge d.o.o. <https://doi.org/10.18775/ijied.1849-7551-7020.2015.61.2005>

Gonçalves, P. D., Moura, H. F., do Amaral, R. A., Castaldelli-Maia, J. M., & Malbergier, A. (2020). Alcohol Use and COVID-19: Can we Predict the Impact of the Pandemic on Alcohol Use Based on the Previous Crises in the 21st Century? A Brief Review. In *Frontiers in Psychiatry* (Vol. 11). Frontiers Media SA. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.581113>

Granfield, R. and Cloud, W., (2001). Social Capital and Natural Recovery: The Role of Social Resources and Relationships in Overcoming Addiction without Treatment. *Substance Use and Misuse*, 36, 11, 1543-1579.

Gruber, J., Prinstein, M. J., Clark, L. A., Rottenberg, J., Abramowitz, J. S., Albano, A. M., Aldao, A., Borelli, J. L., Chung, T., Davila, J., Forbes, E. E., Gee, D. G., Hall, G. C. N., Hallion, L. S., Hinshaw, S. P., Hofmann, S. G., Hollon, S. D., Joormann, J., Kazdin, A. E., ... Weinstock, L. M. (2021). Mental health and clinical psychological science in the time of COVID-19: Challenges, opportunities, and a call to action. In *American Psychologist* (Vol. 76, Issue 3, pp. 409–426). American Psychological Association (APA). <https://doi.org/10.1037/amp0000707>

Håkansson, A., Fernández-Aranda, F., Menchón, J. M., Potenza, M. N., & Jiménez-Murcia, S. (2020). Gambling During the COVID-19 Crisis – A Cause for Concern. In *Journal of Addiction Medicine* (Vol. 14, Issue 4, pp. e10–e12). Ovid Technologies (Wolters Kluwer Health). <https://doi.org/10.1097/adm.0000000000000690>

Hall, W., Carter, A., & Forlini, C. (2015). The brain disease model of addiction: is it supported by the evidence and has it delivered on its promises? In *The Lancet Psychiatry* (Vol. 2, Issue 1, pp. 105–110). Elsevier BV. [https://doi.org/10.1016/s2215-0366\(14\)00126-6](https://doi.org/10.1016/s2215-0366(14)00126-6)

Hart, C. (2013). *High price*. New York: HarperCollins.

Hawes, M. T., Szenczy, A. K., Klein, D. N., Hajcak, G., & Nelson, B. D. (2021). Increases in depression and anxiety symptoms in adolescents and young adults during the COVID-19 pandemic. In *Psychological Medicine* (pp. 1–9). Cambridge University Press (CUP). <https://doi.org/10.1017/s0033291720005358>

IMeD LAB (2021). Χρήση ουσιών: Μια πανδημία μέσα στην πανδημία. Παρουσίαση δεδομένων από εκδήλωση των «Διαλόγων» του ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος, στις 21/4/2021. Διαθέσιμο: <https://lab.imedd.org/drugs-antidepressants-use-pandemic/>

Jones, D. S. (2020). History in a Crisis — Lessons for Covid-19. In *New England Journal of Medicine* (Vol. 382, Issue 18, pp. 1681–1683). Massachusetts Medical Society. <https://doi.org/10.1056/nejmp2004361>

- Klingemann, H. (2020). Successes and failures in treatment of substance abuse: Treatment system perspectives and lessons from the European continent. In *Nordic Studies on Alcohol and Drugs* (Vol. 37, Issue 4, pp. 323–337). SAGE Publications. <https://doi.org/10.1177/1455072520941977>
- Kooyman, M., (1993). *The therapeutic community for addicts: intimacy, parent involvement and treatment success*. Amsterdam / Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Kouimtsidis, C., Pauly, B., Parkes, T., Stockwell, T., & Baldacchino, A. M. (2021). COVID-19 Social Restrictions: An Opportunity to Re-visit the Concept of Harm Reduction in the Treatment of Alcohol Dependence. A Position Paper. In *Frontiers in Psychiatry* (Vol. 12). Frontiers Media SA. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.623649>
- Kurtz, E. (1991). *Kurtz, Not God—a history of Alcoholics Anonymous*. Hazelden Educational Services, Center City, MN.
- Lewis, M. (2017). Addiction and the Brain: Development, Not Disease. In *Neuroethics* (Vol. 10, Issue 1, pp. 7–18). Springer Science and Business Media LLC. <https://doi.org/10.1007/s12152-016-9293-4>
- Makela, K., Arminen, I., Bloomfield, K., Eisenbach-Stangl, I., Bergmark, K.H., Kurube, N., Mariolini, N., Olafsdottir, H., Peterson, J.H., Phillips, M., Rehm, J., Room, R., Rosenqvist, P., Rosovsky, H., Stenius, K., Swiatkiewicz, G., Woronowicz, B., & Zielinski, A. (1996). *Alcoholics Anonymous as a mutual - help movement: A study in eight societies*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Marsden, J., Darke, S., Hall, W., Hickman, M., Holmes, J., Humphreys, K., Neale, J., Tucker, J., & West, R. (2020). Mitigating and learning from the impact of COVID-19 infection on addictive disorders. In *Addiction* (Vol. 115, Issue 6, pp. 1007–1010). Wiley. <https://doi.org/10.1111/add.15080>
- Melamed, O. C., Hauck, T. S., Buckley, L., Selby, P., & Mulsant, B. H. (2020). COVID-19 and persons with substance use disorders: Inequities and mitigation strategies. In *Substance Abuse* (Vol. 41, Issue 3, pp. 286–291). Informa UK Limited. <https://doi.org/10.1080/08897077.2020.1784363>
- Moreno, C., Wykes, T., Galderisi, S., Nordentoft, M., Crossley, N., Jones, N., Cannon, M., Correll, C. U., Byrne, L., Carr, S., Chen, E. Y. H., Gorwood, P., Johnson, S., Kärkkäinen, H., Krystal, J. H., Lee, J., Lieberman, J., López-Jaramillo, C., Männikkö, M., ... Arango, C. (2020). How mental health care should change as a consequence of the COVID-19 pandemic. In *The Lancet Psychiatry* (Vol. 7, Issue 9, pp. 813–824). Elsevier BV. [https://doi.org/10.1016/s2215-0366\(20\)30307-2](https://doi.org/10.1016/s2215-0366(20)30307-2)
- Navarro, V. (2002). Neoliberalism, “globalization”, unemployment, inequalities and the welfare state. In Navarro, V. (Ed.) *The political economy of social inequalities: Consequences for health and quality of life* (pp. 33-108). New York: Baywood.
- Orford, J., (2001). *Excessive Appetites: A Psychological View of Addictions*. New York: John Wiley and Sons Ltd.

- Peele, S. (1989). *The Diseasing of America*. Lexington, MA: Lexington, Books.
- Prilleltensky, Is., Nelson G. (2002). *Doing Psychology critically. Making a difference in diverse settings*. New York: Palgrave Macmillan.
- Waitzkin, H. (2021). Αντιμετωπίζοντας τα δομικά αίτια της COVID – 19 και άλλων επικείμενων επιδημιών. Στο: Η. Κονδύλης και Α. Μπένος (Επιμ), *Πανδημία και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία*, σελ. 21-30. Κέντρο Έρευνας και Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτική Υγείας και την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας & Εκδόσεις Τόπος.
- Watkins, M. (2019). *Mutual Accompaniment and the Creation of the Commons*. Yale University Press.
- White, W., (2014). *Slaying the dragon: The history of addiction treatment and recovery in America*. Bloomington, IL.: Chestnut Health Systems.
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2009). *The spirit level. Why more equal communities almost always do better*. London: Allen Lane an imprint of Penguin Books.
- Zafiridis, P., (2011). The Synanon self - help organization and its contribution to the understanding and treatment of addiction. *International Journal of Therapeutic Communities*, 32, 2, 125 - 141.
- Zafiridis, P. & Lainas, S. (2012). Discussing how the danger of losing radicalism amongst AA and NA groups can be avoided. In *Addiction Research & Theory* (Vol. 20, Issue 2, pp. 109–110). Informa UK Limited. <https://doi.org/10.3109/16066359.2011.632701>
- Zafiridis, P. & Lainas, S. (2012). Alcoholics and narcotics anonymous: A radical movement under threat. In *Addiction Research & Theory* (Vol. 20, Issue 2, pp. 93–104). Informa UK Limited. <https://doi.org/10.3109/16066359.2011.588353>
- Ζαφειρίδης, Φ. (1988). Βασικές θέσεις στο πρόβλημα της χρήσης εξαρτητικών ουσιών. Πανελλήνια Ενημερωτική Συνάντηση για τα Ναρκωτικά, 3-5/6, Αθήνα. Στο βιβλίο: Ζαφειρίδης, Φ. (2009). *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας* (σελ. 99 - 107). Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Ζαφειρίδης, Φ. (1990) Τρίτη γενιά θεραπευτικών κοινοτήτων. *Εισήγηση στο 13^ο Παγκόσμιο Συνέδριο των Θεραπευτικών Κοινοτήτων*, Αθήνα, 23 - 28 Σεπτεμβρίου 1990. Στο βιβλίο: Ζαφειρίδης, Φ. (2009). *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας* (σελ. 108 -155). Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Ζαφειρίδης, Φ. (1998). Με αφορμή τα δεκαπέντε χρόνια από την ίδρυση της Ιθάκης. Οι Θεραπευτικές Κοινότητες στην Ελλάδα. Το ιστορικό της ίδρυσης, προβλήματα και προοπτικές. *Ιατρικά Θέματα*, 13, 27 - 30. Στο βιβλίο: Ζαφειρίδης, Φ. (2009). *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας* (σελ. 193 -209). Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
- Ζαφειρίδης, Φ. (2001). Ψυχική υγεία και καπιταλιστική ανάπτυξη. Στο: Ζαφειρίδης, Φ. (2009), *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας* (σελ. 203 – 209). Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Ζαφειρίδης, Φ. (2018). *Για τις αιτίες και τη θεραπεία των εξαρτήσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.

Ζαφειρίδης, Φ., Λαϊνάς, Σ. (2009). Οι ελλοχεύοντες κίνδυνοι για τη ριζοσπαστικότητα των ΑΑ και ΝΑ. Στο: Ζαφειρίδης, Φ. (2009), *Εξαρτήσεις και Κοινωνία. Θεραπευτικές Κοινότητες, Ομάδες Αυτοβοήθειας* (σελ. 263 -301). Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Λαϊνάς, Σ. (2013). *Ψυχοκοινωνικές παρεμβάσεις και αυτοβοήθεια στον τομέα των εξαρτήσεων: το παράδειγμα του Προγράμματος Προαγωγής Αυτοβοήθειας στο Α.Π.Θ.* Διδακτορική Διατριβή.

Λαϊνάς, Σ. (2021). Μπορεί να αποτελέσει η πανδημία ένα καταλύτη αλλαγών στο πεδίο των εξαρτήσεων; Εισήγηση στο Webinar του ΔΠΜΣ (Νομικής Σχολής Α.Π.Θ.) Ποινικό Δίκαιο και Εξαρτήσεις: Θεραπεία των εξαρτήσεων: Προκλήσεις λόγω της Covid - 19, 24/5/2021.

Λαϊνάς (2022). Η κρίση στο πεδίο των εξαρτήσεων και η άκριτη αποδοχή της υφιστάμενης συνθήκης. Είναι αναγκαία μια συνολική αναθεώρηση των επιστημονικών οπτικών και πρακτικών μας; Στο: Πρακτικά Εισηγήσεων του 7ου Τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (σ. 467-479). Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία.

Λάσκος, Χ. (2021). Η πανδημία και η οικονομική πολιτική. Στο: Η. Κονδύλης και Α. Μπένος (Επιμ), *Πανδημία και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία*, σελ. 109-124. Κέντρο Έρευνας και Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτική Υγείας και την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας & Εκδόσεις Τόπος.

Μπένος, Α., Παπαμιχαήλ, Δ., Μακρίδου, Ε., Πουλημάς, Μ. & Κονδύλης, Η. (2021). Κοινωνικός προσδιορισμός της υγείας και ανισότητες στην πανδημία COVID – 19. Στο: Η. Κονδύλης και Α. Μπένος (Επιμ), *Πανδημία και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία*, σελ. 85-98. Κέντρο Έρευνας και Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτική Υγείας και την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας & Εκδόσεις Τόπος.

ΟΚΑΝΑ, (2020). Λειτουργία Δομής Φιλοξενίας του Δήμου Αθηναίων σε συνεργασία με τον ΟΚΑΝΑ και το ΚΕΘΕΑ για άστεγους χρήστες ψυχοδραστικών ουσιών. Δημοσίευμα στην επίσημη ιστοσελίδα του ΟΚΑΝΑ. Ανακτήθηκε στις 3/9/2021 από: <https://www.okana.gr/el/news/leitoyrgia-domis-filoxenias-toy-dimoy-athinaion-se-synergasia-me-ton-okana-kai-kethea-gia>

Πετμεζίδου, Μ. (2021). Η πανδημία και το μέλλον του κοινωνικού κράτους. Στο: Η. Κονδύλης και Α. Μπένος (Επιμ), *Πανδημία και οι σύγχρονες απειλές στη δημόσια υγεία*, σελ. 125-144. Κέντρο Έρευνας και Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτική Υγείας και την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας & Εκδόσεις Τόπος.

Πρόγραμμα Προαγωγής Αυτοβοήθειας, (2020). Απολογισμός Έργου 2019. Θεσσαλονίκη: Πρόγραμμα Προαγωγής Αυτοβοήθειας Α.Π.Θ. Ανακτήθηκε στις 20/8/2021 από: <https://www.selfhelp.gr/apologismos-19/>